

Σύντομος οδηγός στον ολισθηρό(τατο) δρόμο του Grexit

Άγγελος Α. Αντζουλάτος
Καθηγητής Τραπεζικής Πανεπιστημίου Πειραιώς

Εκδόσεις Διπλογραφία

Άγγελος Α. Αντζουλάτος,

Σύντομος οδηγός στον ολισθηρό(τατο) δρόμο του Grexit

Εξώφυλλο: Ρεβέκκα Βιτσαζάκη

Επιμέλεια κειμένου: Γεωργία Μεταξά-Μαριάτου

Διαχωρισμοί – Εκτύπωση: ΛΥΧΝΙΑ ΑΕ

Copyright © Εκδόσεις Διπλογραφία, Σεπτέμβριος 2017

ISBN: 978-618-5198-16-9

Περιεχόμενα

A. Εισαγωγή

1. Grexit – Μπρος γκρεμός και πίσω ρέμα 13
  - 1.1 Το δίλημμα 14
  - 1.2 Το ξόρκισμα 17
  - 1.3 Με μια ματιά 18
  - 1.4 Προσωπική εκτίμηση 23
  - 1.5 Ευχαριστίες 24
2. Λογικά θεμέλια 25
  - 2.1 Ισοτιμίες και ανταγωνιστικότητα 26
  - 2.2 Επιτόκια και ισοτιμίες 32
  - 2.3 Εισαγωγή στην τραπεζική 39
  - 2.4 Κύριοι τραπεζικοί κίνδυνοι 46
  - 2.5 Grexit, προστασία των τραπεζών και προβλήματα των δανειζομένων 61

B. Το διχαστικό δίλημμα του Grexit

3. Grexit – Άμεσες επιπτώσεις 67
  - 3.1 Ένα αισιόδοξο σενάριο 68
  - 3.2 Πρώτα ερωτήματα 70
  - 3.3 Άμεσες επιπτώσεις 76
4. Μετά – Μακροοικονομική αβεβαιότητα 93
  - 4.1 Η καταστρεπτική δυναμική της αβεβαιότητας 95
  - 4.2 Μακροοικονομική αβεβαιότητα 97
  - 4.3 Αυξημένοι οικονομικοί κίνδυνοι 101
  - 4.4 Μεγαλύτερος παρεμβατισμός, μεγαλύτερη διαφθορά 119
  - 4.5 Επιδείνωση του οικονομικού περιβάλλοντος 128
5. Πριν – Ο ολισθηρό(τατο)ς δρόμος του Grexit 131
  - 5.1 Μία διπλή κρίση –τραπεζική και συναλλαγματική– σε αργή κίνηση 133
  - 5.2 Το μέλλον είναι ήδη εδώ... 140

- 5.3 ...και δεν προδιαγράφεται ρόδινο 144
- 5.4 Δεν είμαστε πλέον κύριοι της τύχης μας 148

6. Συμμετοχή στην ONE – Υπέρ και Κατά 151
  - 6.1 Υπέρ 152
  - 6.2 Κατά 153
  - 6.3 Εάν φύγουμε, δεν θα είμαστε μόνοι. Πιθανόν, ούτε οι πρώτοι 159

Γ. Μία αναμενόμενη, αλλά όχι αναπόφευκτη, κρίση

7. Πώς φτάσαμε σε αυτό το χάλι; Δικά μας λάθη 165
  - 7.1 Η στρεβλή ανάπτυξη της οικονομίας 167
  - 7.2 Η στρεβλή ανάπτυξη των τραπεζών 170
  - 7.3 Η κακή διαχείριση των οικονομικών του κράτους 175
  - 7.4 Χαμηλή αποταμίευση 178
  - 7.5 Το αλληλένδετο των προβλημάτων και η κατάρρα της καλής τύχης 181
8. Πώς φτάσαμε σε αυτό το χάλι; ...και λάθη άλλων 183
  - 8.1 «Τις –και τι– πταίει;» 187
  - 8.2 «Κακοί» χρηματοδότες 191
  - 8.3 Αστοχία πολλών θεσμών της οικονομίας, της Πολιτείας και της κοινωνίας 193
  - 8.4 Μωραίνει ο Κύριος ον βούλεται απωλέσαι 213

Δ. Τραγωδία χωρίς κάθαρση;

9. Βλέποντας μπροστά 221
    - 9.1 Επιλογές 222
    - 9.2 Εύκολες λύσεις δεν υπάρχουν 230
    - 9.3 Ο κίνδυνος θεσμικού και πολιτικού εκκρεμούς 235
  10. Η ανάγκη για ένα νέο κοινωνικό συμβόλαιο 237
- Γλωσσάριο οικονομικών όρων 243

A. Εισαγωγή

1. Grexit – Μπρος γκρεμός και πίσω ρέμα

Η Ελλάδα έχει αρχίσει να βαδίζει στον δρόμο του Grexit, της εξόδου από την ΟΝΕ, εδώ και αρκετά χρόνια, ίσως και πριν από την εφαρμογή του πρώτου μνημονίου το 2010. Αλλά, ως χώρα, δεν το είχαμε συνειδητοποιήσει.

Είναι ένας ολισθηρός δρόμος, ολισθηρότατος, ο οποίος με την πάροδο του χρόνου γίνεται ολισθηρότερος.

Grexit, λοιπόν, ή όχι;

Ούτε η πάση θυσία παραμονή στο ευρώ είναι βιώσιμη επιλογή, ούτε η έξοδος από την ΟΝΕ είναι λύση – και πολύ περισσότερο δεν είναι πανάκεια.

Ένα δύσκολο και διχαστικό δίλημμα.

Διχαστικό και πριν συμβεί η έξοδος, και μετά – εάν συμβεί. Πριν, διότι δεν θα υπάρχει ευρεία κοινωνική συναίνεση για το ποια είναι η λιγότερο κακή επιλογή. Μετά, διότι η χαοτική περίοδος προσαρμογής θα δημιουργήσει έντονο προβληματισμό για την ορθότητα της επιλογής.

1.1 Το δίλημμα

Μετά από επτά χρόνια καταστροφικής και αδιέξοδης οικονομικής πολιτικής,

- ✓ η οποία επιβλήθηκε στο όνομα της διάσωσης της χώρας, αλλά με παράλληλο –και μη-ομολογούμενο– στόχο την προστασία τραπεζών της ευρωζώνης από δικά τους λάθη,
- ✓ με το επίσημο ποσοστό ανεργίας να ξεπερνά το 20% του οικονομικά ενεργού εργατικού δυναμικού,
- ✓ τη φτωχοποίηση μεγάλου μέρους του πληθυσμού,
- ✓ την αίσθηση ότι ο μέσος πολίτης δεν έχει παρόν, ούτε μπορεί να ελπίζει σε ένα καλύτερο μέλλον για τα παιδιά του, όσο και αν προσπαθήσει, όσες θυσίες και αν κάνει,
- ✓ τη διευρυνόμενη πεποίθηση, και δημοσίως ομολογούμενο πλέον, ότι το κοινωνικά άδικο πρόγραμμα ήταν ευθύς εξαρχής καταδικασμένο να αποτύχει,

συχνά πυκνά εμφανίζεται στον δημόσιο διάλογο ένα δύσκολο και διχαστικό δίλημμα:

Μήπως η έξοδος από την ΟΝΕ αποτελεί μία λύση –έστω και απελπισίας– για να σταματήσει αυτή η οικονομική πολιτική, καθώς και ο οικονομικός, κοινωνικός και θεσμικός κατήφορος που τη συνοδεύει;

Δύσκολο δίλημμα διότι κανείς δεν μπορεί να εκτιμήσει, ούτε κατά προσέγγιση, το οικονομικό, κοινωνικό, θεσμικό και (πιθανόν) εθνικό κόστος μιας τέτοιας επιλογής. Δεν είναι μόνο ότι κανείς δεν μπορεί να προβλέψει το μέλλον ακόμη και σε ήμερες οικονομικά και κοινωνικά περιόδους – πολύ δε περισσότερο σε περιόδους μεγάλης αβεβαιότητας, όπως αυτή που ζούμε. Ακόμη σημαντικότερο, το μέλλον δεν είναι μηχανιστικά προδιαγεγραμμένο. Το τι θα συμβεί, πώς θα εξελιχθεί η κατάσταση, είτε παραμείνουμε στην ΟΝΕ είτε όχι, εξαρτάται από τις δικές μας αποφάσεις, ως άτομα και ως κοινωνία. Εξαρτάται, όμως, και από αποφάσεις σε άλλες χώρες,

καθώς και από απρόβλεπτες εξελίξεις –οικονομικές και πολιτικές– σε όλον τον κόσμο.

Πάντως όλοι, ακόμη και οι μη-έχοντες γνώσεις οικονομικών, κατανοούμε ότι μία τέτοια απόφαση ενέχει μεγάλους και απρόβλεπτους κινδύνους. Και κάθε ένας σταθμίζει τα θετικά και τα αρνητικά, με βάση τις δικές του ανάγκες, γνώσεις, πληροφορίες και προτιμήσεις.

Διχαστικό δίλημμα, λόγω της διαφορετικής στάθμισης κάθε ενός από εμάς.

Το ότι επανέρχεται στο προσκήνιο, ενίοτε με μεγάλη ένταση, παρά τους επίμονους αφορισμούς από ανθρώπους σε θέσεις ευθύνης και παρά τις μέχρι τώρα θυσίες προκειμένου να παραμείνουμε στην ΟΝΕ, αποτελεί ισχυρή ένδειξη ότι πολλοί συμπολίτες μας προβληματίζονται μήπως τελικά η έξοδος από την ΟΝΕ δεν αποτελεί το μεγαλύτερο κακό.

Αυτοί οι συμπολίτες μας προβληματίζονται ότι, από τις δύο κάκιστες επιλογές που αντιμετωπίζουμε,

α) παραμονή στην ΟΝΕ υπό τις *υπάρχουσες συνθήκες* ή

β) έξοδος από την ΟΝΕ,

η δεύτερη ίσως είναι η λιγότερο κακή: θα υποφέρουμε –δεν γνωρίζουμε πόσο, αλλά φανταζόμαστε το χειρότερο– αλλά τουλάχιστον θα αρχίσουμε να κτίζουμε πάλι πάνω στα ερείπια. Όσο γρηγορότερα τόσο το καλύτερο!

Βλέποντας μπροστά, με το μάτι ενός οικονομολόγου, θα έθετα αυτόν τον προβληματισμό κάπως διαφορετικά: *εάν δεν αλλάξουν* πολλά στην Ελλάδα και την Ευρώπη, οι επιλογές που πραγματικά αντιμετωπίζουμε είναι

α) χάος τώρα, δηλαδή, χαώδης έξοδος από την ΟΝΕ τώρα, ή

β) μεγαλύτερο χάος στο μέλλον, δηλαδή, έξοδος από την ΟΝΕ στο μέλλον, υπό δυσμενέστερες συνθήκες και με μεγαλύτερο οικονομικό και κοινωνικό κόστος. Και επιπλέον, με το αίσθημα του ηττημένου που δεν τόλμησε.

Αυτό το αίσθημα περιγράφει εύγλωττα το ακόλουθο απόσπασμα από ένα άρθρο¹ το οποίο διεκτραγωδεί τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες στη Γερμανία μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν ο υπερπληθωρισμός είχε φέρει στα όρια της κατάρρευσης την οικονομία και την κοινωνία, προλειαίνοντας το έδαφος για την άνοδο του πολιτικού εξτρεμισμού.

«Οι πόλεις ήταν ακόμη εκεί, τα σπίτια δεν ήταν βομβαρδισμένα, ούτε ερειπωμένα, αλλά τα θύματα ήταν εκατομμύρια. Είχαν χάσει τις περιουσίες τους, τις αποταμιεύσεις τους. Ήταν παραζαλισμένοι και δεν είχαν καταλάβει τι τους είχε συμβεί και ποιος ήταν ο εχθρός που τους είχε νικήσει. Κυρίως, είχαν χάσει την αυτοπεποίθησή τους, την αίσθηση ότι οι ίδιοι ήταν κύριοι της μοίρας τους, αρκεί να εργάζονταν σκληρά. Είχαν χαθεί, επίσης, οι παλιές αξίες της ηθικής και της αξιοπρέπειας.» (Μετάφραση του γράφοντος)

Και αυτά σε μία χώρα, τη Γερμανία, η οποία, παρά την κρίση, ήταν ακόμη πλούσια, με εύφορη γη, εργοστάσια, ορυχεία, τεχνολογία, ανθρώπινο δυναμικό... Όπως και η Ελλάδα σήμερα.

¹ “The German Hyperinflation, 1923”, διαθέσιμο στην ιστοσελίδα www.pbs.org/wgbh/commandingheights/shared/minitextlo/ess_germanhyperinflation.html.

1.2 Το ξόρκισμα

Η έξοδος από την ΟΝΕ έχει δαιμονοποιηθεί στον δημόσιο διάλογο, ως εάν το ξόρκισμα θα μπορούσε να την αποτρέψει.

Από το ξόρκισμα...

Παρά το ξόρκισμα, τα εντεινόμενα αδιέξοδα της ακολουθούμενης πολιτικής, με την οποία πληρώνουμε –ως χώρα– τις δικές μας αμαρτίες αλλά και τα λάθη άλλων, έχουν σε σημαντικό βαθμό αποενοχοποιήσει τις σχετικές συζητήσεις.

Επιπλέον, κανένα ξόρκισμα δεν πρόκειται να αλλάξει την πραγματικότητα. Το δίλημμα του Grexit θα επανέρχεται δριμύτερο με την πάροδο του χρόνου καθώς θα φαίνεται καθαρότερα ότι, ακόμη και γενναιόδωρες –με τα σημερινά δεδομένα– παραχωρήσεις στην Ελλάδα από τους εταίρους μας στην ΟΝΕ, όπως γενναία αναδιάρθρωση του χρέους της κυβέρνησης, δεν θα βελτιώσουν ουσιαστικά την κατάσταση για την πλειονότητα των πολιτών.

...στον μετριοπαθή διάλογο.

Στον αντίποδα, ο μετριοπαθής δημόσιος διάλογος θα συμβάλει στη σφαιρική ανάλυση κόστους-ωφελείας αναφορικά με τη συνέχιση και τους όρους συμμετοχής στην ΟΝΕ, καθώς και στον προβληματισμό για ένα νέο κοινωνικό συμβόλαιο στη χώρα – συμβόλαιο το οποίο θα αυξήσει τα θετικά και θα μειώσει τα αρνητικά της όποιας επιλογής κάνουμε. Αν μη τι άλλο, ο μετριοπαθής διάλογος θα βοηθήσει να αποφύγουμε την ένταση των παθών η οποία θα υπονόμει κάθε προσπάθεια εξόδου από την κρίση.

Ο εν λόγω διάλογος βασίζεται στην ορθολογική ανάλυση: στον συνδυασμό της οικονομικής λογικής με πραγματικά στοιχεία για την ελληνική οικονομία. Σε αυτόν δεν υπάρχουν περιθώρια για ηθικολογίες που αντανακλούν προσωπικές προτιμήσεις.

1.3 Με μια ματιά

Η συνολική εκτίμησή μου συνοψίζεται σε δέκα σημεία. Παρατίθενται επιγραμματικά, θα αναλυθούν στην πορεία.

Για έξοδο από την κρίση απαιτείται μακρά και επίπονη προσπάθεια.

Για προβλήματα που συσσωρεύονταν επί μακρόν, και επιδεινώθηκαν από τη λάθος πολιτική που επιβλήθηκε στη χώρα με τα μνημόνια, δεν υπάρχουν εύκολες λύσεις. Μαγικά ραβδάκια στην οικονομία δεν υπάρχουν.

Είτε μείνουμε στην ΟΝΕ είτε όχι, η έξοδος από την κρίση, από το τέλμα στο οποίο έχουμε περιπέσει, προϋποθέτει το κτίσιμο μίας ανταγωνιστικής οικονομίας με εξαγωγικό προσανατολισμό. Προς τούτο απαιτούνται κατ' ελάχιστον χρόνος, χρήμα, συγκροτημένο αναπτυξιακό σχέδιο, αποτελεσματική δημόσια διοίκηση, αξιόπιστοι θεσμοί και ευρεία κοινωνική συναίνεση.

Οι ασθενέστεροι «θα πληρώσουν τη νύφη».

Ανεξάρτητα από τις προθέσεις και τις προσπάθειες της κυβέρνησης και των άλλων θεσμικών αρχών της χώρας και της Ευρώπης, σε αυτή την προσπάθεια οι οικονομικά ασθενέστεροι θα επωμιστούν μεγαλύτερο φορτίο από ό,τι τους αναλογεί. Πολλοί, μάλιστα, θα επωμιστούν μεγαλύτερο φορτίο από όσο αντέχουν, στερούμενοι ακόμη και των βασικών.

Αυτό, άλλωστε, γίνεται και τώρα, γεγονός που αυξάνει τις κοινωνικές ανισότητες και εντάσεις, και μειώνει την πιθανότητα να ευοδωθεί η προσπάθεια.

Εάν δεν αλλάξει η ακολουθούμενη πολιτική, το Grexit είναι αναπόφευκτο.

Εάν δεν αλλάξει ριζικά η ακολουθούμενη πολιτική προς την προαναφερθείσα κατεύθυνση, η έξοδος από την ΟΝΕ είναι μάλλον ανα-

πόφευκτη, ό,τι και αν κάνουμε, όσες θυσίες και αν είμαστε διατεθειμένοι να υποστούμε.

Οι αναλύσεις κόστους-ωφελείας σε επίπεδο κοινωνίας θα οδηγήσουν εκεί. Συγκεκριμένα, το κόστος της εξόδου, παρότι κανείς δεν μπορεί να το εκτιμήσει, αναμένεται να είναι τεράστιο. Από την άλλη πλευρά, υπό τις υπάρχουσες συνθήκες, το κόστος της παραμονής αυξάνεται καθημερινά. Ακόμη και αν σήμερα το κόστος της εξόδου ξεπερνά κατά πολύ το κόστος της παραμονής, αργά ή γρήγορα το δεύτερο θα ξεπεράσει το πρώτο, καθιστώντας την έξοδο αναπόφευκτη.

Ο φόβος του Grexit αυξάνει τους οικονομικούς κινδύνους.

Όσο δεν δημιουργούνται οι συνθήκες για έξοδο από την κρίση, για βιώσιμη ανάπτυξη, θα ελλοχεύει ο φόβος του Grexit, άλλοτε με μεγαλύτερη ένταση, άλλοτε με μικρότερη, ανάλογα με τις οικονομικές και πολιτικές συνθήκες στη χώρα και στον υπόλοιπο κόσμο.

Ο φόβος αυτός αυξάνει τους οικονομικούς κινδύνους που σχετίζονται με την επίφοβη έξοδο από την ΟΝΕ και δυσχεραίνει την ανάκαμψη της οικονομίας. Κάτι το οποίο λειτουργεί ως φαύλος κύκλος, καθώς αυξάνει το κόστος παραμονής στην ΟΝΕ και, μέσω αυτού, την πιθανότητα του Grexit. Κίνδυνος σημαίνει πιθανότητα ζημιάς.

Λέγοντας βιώσιμη ανάπτυξη, δεν αναφέρομαι σε ρυθμούς αύξησης του ακαθάριστου εγχωρίου προϊόντος (ΑΕΠ) κατά 2% ή 3% ετησίως. Όσο και αν είναι εντυπωσιακοί, και επιθυμητοί, μετά από οκτώ χρόνια ύφεσης, μικρή επίδραση θα έχουν στη μείωση της ανεργίας σε ποσοστά τα οποία μπορεί να αντέξει η κοινωνία. Ούτε πρόκειται να δημιουργήσουν αρκετές ποιοτικές θέσεις εργασίας για τις εκατοντάδες χιλιάδες ανέργους; θέσεις εργασίας οι οποίες θα τους επιτρέπουν να ζουν με αξιοπρέπεια, να δημιουργούν, να κτίζουν ένα καλύτερο μέλλον για τα παιδιά τους; θέσεις εργασίας οι οποίες θα δίνουν το κίνητρο στους νέους να κοπιάσουν για υψηλού επιπέδου σπουδές, για απόκτηση πνευματικού κεφαλαίου – του σημαντικότερου κεφαλαίου για τη μακροπρόθεσμη ανάπτυξη της χώρας.

Κανείς δεν μπορεί να προβλέψει πότε θα συμβεί το Grexit.

Κανείς δεν μπορεί να προβλέψει πότε θα συμβεί η έξοδος: ούτε ποια θα είναι η αφορμή: έξοδος άλλης χώρας πριν; επενδυτές που προεξοφλούν τις συνέπειες από την ακολουθούμενη αδιέξοδη πολιτική; ένα ατυχές σχόλιο, ηθελημένο ή μη, κάποιου σημαίνοντος προσώπου; κάποιο γεωπολιτικό ατύχημα;

Πάντως, όσο δεν βελτιώνεται η κατάσταση και αυξάνεται ο αριθμός των συμπολιτών μας που προκρίνουν την έξοδο ως το μικρότερο κακό, η έξοδος έρχεται κοντύτερα. Είναι δε πιθανόν να συμβεί πριν καν δημιουργηθεί σχετική πλειοψηφία στο εκλογικό σώμα – κάτι το οποίο φαίνεται να υποτιμούν όσοι, στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, έχουν την ψευδαίσθηση πως ελέγχουν τις εξελίξεις, παραγνωρίζοντας ότι οι οικονομικές δυνάμεις υπερισχύουν στο τέλος των πολιτικών προθέσεων.

Στην περίπτωση εξόδου από την ΟΝΕ, η κατάσταση θα χειροτερεύσει πριν βελτιωθεί.

Η έξοδος από την ΟΝΕ ενέχει μεγάλους κινδύνους, συνεπεία των οποίων η κατάσταση θα χειροτερεύσει πριν βελτιωθεί.

Συγκεκριμένα, στη χαοτική μετά την έξοδο περίοδο, θα εξανεμιστούν οι αποταμιεύσεις, πολλοί άνθρωποι θα στερηθούν ακόμη και βασικά αγαθά και υπηρεσίες, πολλές επιχειρήσεις θα κλείσουν, η ανεργία θα αυξηθεί, οι θεσμοί θα υπονομευθούν, οι κοινωνικές ανισότητες και εντάσεις θα οξυνθούν.

Ακόμη και όταν σταθεροποιηθεί η κατάσταση, τα οφέλη της εξόδου ίσως αργήσουν πολύ να εμφανιστούν, καθώς θα πρέπει να ξανακτιστεί η παραγωγική βάση της οικονομίας με εξαγωγικό προσανατολισμό – όπως και στην περίπτωση που παραμείνουμε στην ΟΝΕ.

Για την κρίση πληρώνουμε ως χώρα μεγαλύτερο κόστος από ό,τι μας αναλογεί.

Η κρίση που βιώνουμε είναι αποτέλεσμα δικών μας κυρίως λαθών, των νοικοκυριών, των επιχειρήσεων, των τραπεζών, της κυβέρνη-

σης, των εποπτικών αρχών της χώρας... Πολλών λαθών και επί μακρά σειρά ετών.

Αλλά όχι μόνο. Στην κρίση συνέβαλαν τα λάθη πολλών ξένων «παικτών» του συστήματος της ελεύθερης οικονομίας, του συστήματος στο οποίο ζούμε, καθώς και οι αστοχίες πολλών θεσμικών αρχών στο εξωτερικό. Υπό αυτήν την έννοια, πληρώνουμε ως χώρα μεγαλύτερο κόστος από ό,τι μας αναλογεί. Πληρώνουμε για τις δικές μας αμαρτίες, αλλά και για τα λάθη άλλων, κάτι που τεχνηέντως παραβλέπουν όσοι αδιακρίτως κατηγορούν την Ελλάδα.

Η ύβρις του Grexit δεν θα είναι χωρίς νέμεση.

Η έξοδος της Ελλάδος από την ΟΝΕ, υπό την πίεση της αδιέξοδης πολιτικής, θα είναι η αρχή του τέλους της ΟΝΕ, με αρνητικές συνέπειες για το ευρωπαϊκό οικοδόμημα – ένα οικοδόμημα το οποίο άρχισε να κτίζεται το 1951, πάνω στις στάχτες του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όταν ιδρύθηκε η *Ευρωπαϊκή Κοινότητα Άνθρακα και Χάλυβα* με κύριο στόχο να μην ξαναζήσει η Ευρώπη τη φρίκη του πολέμου.

Θα είναι η αρχή του τέλους διότι θα αυξηθεί το κόστος παραμονής άλλων χωρών, αλλάζοντας επί τα χείρω τις σχετικές αναλύσεις κόστους-ωφελείας. Οι λαϊκιστές –όπως χαρακτηρίζονται με αρνητική χροιά– πολιτικοί, οι οποίοι θα εκφράσουν τη δυσαρέσκεια των πολιτών, δεν θα είναι η αιτία των δεινών της Ευρώπης, αλλά σύμπτωμα των προβλημάτων που προκαλεί η έλλειψη ηγεσίας στην Ελλάδα και την Ευρώπη.

Στην Ελλάδα και την Ευρώπη υπάρχει έλλειψη ηγεσίας.

Τα προαναφερθέντα λάθη αντανakλούν έλλειψη ηγεσίας.

Στην Ελλάδα, όπως και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, οι ιθύνοντες δεν απέτρεψαν τη διόγκωση των προβλημάτων που οδήγησαν στην κρίση, παραγνωρίζοντας τις επιταγές της λογικής και τα διδάγματα από τη διεθνή εμπειρία.

Επιπλέον, η αντιμετώπιση της ευρωπαϊκής κρίσης χρέους –δεν ήταν μόνο ελληνική–, αλλά και ο τρόπος και τα κριτήρια λήψης των αποφάσεων στα θεσμικά όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της ευρωζώνης, δίνουν την αίσθηση ότι έχουν αδυνατίσει οι ιστορικές μνήμες που καθοδήγησαν το κτίσιμο του ευρωπαϊκού οικοδομήματος. Τη θέση τους φαίνεται πως έχουν πάρει (μικρο)πολιτικές σκοπιμότητες.

Χρειάζεται ένα νέο κοινωνικό συμβόλαιο.

Το νέο κοινωνικό συμβόλαιο θα πρέπει να στοχεύει σε περισσότερη κοινωνική δικαιοσύνη. Εάν δεν υπάρξει, η όξυνση των κοινωνικών εντάσεων θα υπονομεύσει την προσπάθεια για ανάκαμψη της οικονομίας και έξοδο από την κρίση – κάτι που θα είναι σε βάρος όλων.

1.4 Προσωπική εκτίμηση

Την περίοδο που ολοκληρώθηκε ο Οδηγός, τον Σεπτέμβριο 2017, η προσωπική μου εκτίμηση ήταν ότι το κόστος της εξόδου από την ΟΝΕ παρέμενε υψηλότερο από το κόστος της παραμονής. Ως τότε θα ισχύει αυτό δεν μπορώ να το προβλέψω – ούτε, πιστεύω, κανείς άλλος μπορεί, καθώς οι σχετικές παράμετροι είναι αδύνατον να μετρηθούν, έστω και κατά προσέγγιση, ώστε να προκύψει ένα ξεκάθαρο ισοζύγιο θετικών και αρνητικών.

Δεν παραγνωρίζω ότι πολλοί συμπολίτες μας έχουν διαφορετική εκτίμηση. Ανεξάρτητα από τις γνώσεις, τις εμπειρίες και την επαγγελματική ενασχόλησή τους, σέβομαι την εκτίμησή τους. Γνωρίζουν οι ίδιοι καλύτερα τα του οίκου τους.

Άλλωστε, η κρίση του 2008, την οποία ακόμη και οι οικονομολόγοι –ως η κατ’ εξοχήν αρμόδια επιστημονική κοινότητα– απέτυχαν να προβλέψουν, πρέπει να έχει κάνει τους πάντες ταπεινότερους και μετριοπαθέστερους στις εκτιμήσεις τους για το μέλλον. Και περισσότερο μετριοπαθείς στις κρίσεις τους για τις εκτιμήσεις άλλων με τις οποίες δεν συμφωνούν.

Εν κατακλείδι, κάθε τεκμηριωμένος αντίλογος είναι σεβαστός και ευπρόσδεκτος.

Σε αυτό το πνεύμα, τα όποια επικριτικά σχόλια υπάρχουν στο κείμενο δεν σημαίνουν ισοπέδωση των πάντων, ανθρώπων και θεσμών – ούτε αντανακλούν πρόθεση επίρριψης ευθυνών. Κάθε άλλο! Προέρχονται από την επιθυμία να διδαχθούμε από τα λάθη του παρελθόντος, δικά μας και άλλων χωρών. Εάν είχαμε διδαχθεί, θα είχαμε αποφύγει την τραγωδία που ζούμε.

1.5 Ευχαριστίες

Τα θέματα που πραγματεύεται ο Οδηγός τα συζητώ χρόνια με τους φοιτητές μου, προπτυχιακούς και μεταπτυχιακούς. Βάση των συζητήσεων ήταν, και παραμένει, η ορθολογική ανάλυση. Τα συζητώ, επίσης, με συναδέλφους, φίλους και συνεργάτες, ευρισκόμενος συνήθως στη θέση της μειοψηφίας.

Τους ευχαριστώ όλους για τις δημιουργικές συζητήσεις και τους ατέρμονους προβληματισμούς. Με βοήθησαν να δω καθαρότερα την πραγματικότητα.

Ιδιαίτερα ευχαριστώ τους Νίκο Απέργη, Γιώργο Κόντο, Δημήτρη Κυριαζή και Χρήστο Τσούμα, τέσσερις φίλους, συνεργάτες και συνδιδάσκοντες, με τους οποίους χαίρομαι να συζητώ, να προβληματίζομαι και να διαφωνώ τόσο για το παρελθόν, πώς, δηλαδή, φτάσαμε σε αυτό το χάλι, όσο και για το μέλλον, πώς θα μπορούσε να βελτιωθεί η κατάσταση με το μικρότερο δυνατόν κόστος για την κοινωνία.

Ευχαριστώ, επίσης, τη Γεωργία Μεταξά-Μαριάτου και τον Μανώλη Κορνηλάκη για την υπομονή τους στη συζήτηση των γλωσσικών θεμάτων, καθώς και τον Διονύση και τον Άδωνη Σφυρή που με βοήθησαν να καταλάβω καλύτερα τις ανησυχίες της νέας γενιάς.

Φυσικά, κανείς εκ των προαναφερθέντων δεν ευθύνεται για τις όποιες αδυναμίες του Οδηγού.